

*Əlyazması hüququnda*

**VÜSALƏ ZAKİR qızı ƏLİYEVƏ**

**XIX – XX ƏSRLƏRDƏ MUĞANDA MƏNƏVİ  
MƏDƏNİYYƏT**

**5102.01 – Etnoqrafiya və etnologiya**

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi  
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

**A V T O R E F E R A T I**

**BAKİ – 2016**

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Müasir dövr etnoqrafiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

**Elmi rəhbər:**

**Nərgiz Məlik qızı Quliyeva**  
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

**Rəsmi opponentlər:**

**Fəzail İmran oğlu Vəliyev**  
tarix üzrə elmlər doktoru

**Şəhla Tofiq qızı Nuruzadə**  
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

**Aparıcı təşkilat:**

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji  
Universitetinin “Ümumi tarix”  
kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu nəzdində 5102.01 – Etnoqrafiya və etnologiya ixtisası üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD 01.171 Dissertasiya Şurasının «\_\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2016-cı il tarixli iclasında saat \_\_\_\_-da keçiriləcəkdir.

**Ünvan:** AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «\_\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**FD 01.171**

**Dissertasiya Şurasının  
elmi katibi,**

**Səfər Hüseyn oğlu Aşurov**  
*tarix üzrə fəlsəfə doktoru:*

## DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

**Mövzunun aktuallığı.** Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyəti – adətləri, mərasimləri, xalq yaradıcılığı, oyun və əyləncələri, onun çoxəsrlik tarixi qədər qədimdir. Etnologiya elmində qəbul olunmuş müddəalara görə hər bir etnosun mədəni irsi, mənəvi mədəniyyəti həmin xalqın spesifikliyini, etnik və milli simasını əks etdirməklə, onu başqa etnoslardan fərqləndirir. Müxtəlif səbəblər üzündən xalqın mədəniyyətinin bir sıra komponentləri dəyişikliklərə məruz qala bilər, lakin onun ənənəvi mənəvi mədəniyyəti öz mahiyyətini saxlamaqdadır. Mənəvi mədəniyyət möhkəm vərəsəliyə, irsiliyə, ənənəviliyə əsaslanır. Başqa sözlə desək, mənəvi mədəniyyət nəsil-dən-nəslə keçərək xalq həyatının bütün sahələrini özündə ehtiva etmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən, mənəvi mədəniyyətin bir sıra çalarları, o cümlədən milli-mənəvi irslə xalqın həyat tərzinin öyrənilməsi mühüm problemlərdəndir. Digər səbəb isə budur ki, Sovetlər dönəmində qədim dini mərasimlərlə bağlı bir sıra adətlər, ənənələr, islamaqədərkı inamlar, oyunlar və s. etnoqrafik dəyərlər vaxtilə keçmişdən irs qalmış zərərli qalıqlar sayılmış və həmin bu mövzular mənəvi mədəniyyət xüsusiyyətlərinə qarşı mübarizə baxımından tədqiq olunmuşdur.

Hər bir xalqın mədəniyyəti onun varlığının əsas amili kimi çıxış edir. Tədqiqatın mahiyyətini təşkil edən Muğanın mənəvi mədəniyyəti, Ümumazərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Etnik mədəniyyət o zaman tədqiqat obyektinə çevrilə bilər ki, xalqın milli varlığı və mənəvi bütövlüyü fonunda tədqiqata cəlb edilsin. Milli mənəvi dəyərlərə dövlətçilik baxımından qiymət verilməsi, milli, dini dəyərlərdən ümumbəşəri dəyərlərə inteqrasiya olunmaq, elmi ümumiləşdirmələr tələb edir. Məhz mövzunu aktual edən cəhətlərdən mühümü budur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev alimlərə tədqiqatların və tarixi-elmi yanaşmaların araşdırılmasını tövsiyə edərək bildirirdi ki, "... bütün sahələrdə gördüyümüz işlər milli ideologiyanın üzərində qurulmalı və Azərbaycanda dövlətçiliyi inkişaf etdirmək üçün hər bir vətəndaşda milli vətənpərvərlik hissləri yaratmalı, hər bir vətən övladı milli mənafeyi öz şəxsi mənafeyindən, şəxsi yaşayışından, şəxsi həyatından – hər şeydən üstün tutmalıdır".

Mövzunun aktuallığını zəruri edən səbəblərdən biri də Ümumazərbaycan mədəniyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün onun ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələr üzrə araşdırılmasıdır. Çöl etnoqrafik tədqiqatlarda etnoqrafik müşahidələrin aparılması və onların bölgələr üzrə təhlili ən vacib problemlərdəndir. Nəzərə alsaq ki, müasir qloballaşma sürətlə xalqın

mədəni məişətinə təsir göstərir, onda tarixi-etnoqrafik bölgələrin araşdırılması mütləq sayılmalıdır. Bu baxımdan Muğanı tarixi-etnoqrafik bölgə kimi dərinədən öyrənmək Ümumazərbaycan mədəniyyətinin öyrənilməsinə də öz töhfəsini verir. Digər tərəfdən, istehsal məhsullarının kütləvi şəkildə məişətə daxil olması nəticəsində etnik spesifikasiya daha çox maddi mədəniyyət sahəsindən mənəvi mədəniyyət sahəsinə keçir. Bu nöqtəyi-nəzərdən nəsilər arasındakı diaxron əlaqəni təmin etmək və mənəvi varisliyi qoruyub saxlamaq üçün daha çox informatorlardan məlumat toplamaq və bu məlumatları, çöl etnoqrafik materialları da daxil olmaqla ümummilli mədəniyyətə şamil etmək lazım gəlir. Aydındır ki, mənəvi mədəniyyət nümunələrini hansısa formada bərpa edib muzey eksponatlarına çevirmək mümkün deyildir. Burada rəssamlıq, xalçaçılıq və heykəltəraşlıq istisna edilməlidir. Çünki bu sənət növlərində bir sıra folklor nümunələrini canlandırmaqla, onlara yeni həyat verərək işıqlandırmaq mümkündür. Hətta bu baxımdan da mənəvi varisliyin təmin edilməsi üçün mənəvi mədəniyyətin öyrənilməsi etnoqrafiya elminin qarşısında duran vacib problemlərdəndir. Milli özünüdərk və özünəqayıdış proseslərinin müasir mərhələsində onun dərinədən öyrənilib təbliğ edilməsi, mövzunun aktuallığını şərtləndirən cəhətlərdəndir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Muğanın avtoxton əhalisinin mənəvi mədəniyyəti diqqəti cəlb edir. Oxşar tarixi-coğrafi mühit, sosial-iqtisadi həyat tərz, qarşılıqlı mədəni əlaqələr yerli əhalinin mənəvi mədəniyyətində eyni və yaxud oxşar cəhətin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Tarixi-etnoqrafik bölgələrarası mədəniyyətlərdə lokal və spesifikliyin dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi, onların nisbəti mövzunun aktuallığını dəyərləndirən amillərdəndir. Bölgənin mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi elmi mahiyyət daşımaqla yanaşı Azərbaycanda etnosiyasi proseslərin tədqiqi üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Sosial tarixi proseslərin əsas hissəsi sayılan etnik mədəniyyətin dəyişiklikləri bir çox amillərlə şərtləndirilir ki, bunlardan da ən başlıcası tarixi, sosial-iqtisadi, təbii-iqlim və psixoloji amillərdir. Xüsusən son yüz ildə ənənəvi mədəniyyət ciddi dəyişikliklərə uğramaqdadır. Bu dəyişikliklərin xarakteri xalqın həyat fəaliyyətinin sosial-iqtisadi, mədəni və tarixi şərtləri ilə əlaqədardır. Əgər bəzi hallarda sosial – iqtisadi amillər daha böyük amillər kəsb edirsə, digər hallarda mədəni və tarixi şərtlər etnik mədəniyyətə daha çox təsir göstərmiş olur. Belə ki, XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi, yerli əhalinin mədəni-məişətinə də öz təsirini göstərdi. Amma bütün proseslərə baxmayaraq, yerli əhali gəlmələrlə bir ailə kimi yaşamış, milli-

dini zəmində heç bir qarşıdurma, anlaşılmazlıq olmamış, həmişə mühüm problemlərdə tolerantlıq nümayiş etdirmişlər.

Xalqın empirik bilik və praktik vərdişlərindən qaynaqlanan mənəvi irsimiz, qeyri-maddi dəyərlərimizin mühüm hissəsidir. Ulu əcdadlarımızın mifoloji və duyum tərzindən başlanğıc götürən bu mənəvi irs bütün yüzilliklər boyu yeni-yeni mənəvi mədəniyyət elementləri ilə zənginləşmişdir. Məhz bu baxımdan da mövzunun aktuallığını şərtləndirən Muğanın mənəvi mədəniyyəti, bəşər tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, xalqın fiziki və əqli əməyinin nəticəsi kimi formalaşaraq, yüzilliklər boyu təkamül keçərək, ənənəvi irsimizin formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir.

Azərbaycanın ta qədimlərdən başlayaraq mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş Muğanın həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycan əhalisinin mənəvi mədəniyyəti tarixində rolu böyük olmuşdur. Bölgənin böyük bir hissəsi Cənubi Azərbaycanda yerləşdiyindən yerli əhalinin mənəvi mədəniyyətinin tədqiqi bütünlükdə Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətini səciyyələndirməyə imkan verir. Bütün bunlar tədqiq olunan mövzunun aktuallığına şübhə yeri qoymur.

**Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi.** Dissertasiyanın xronoloji bölümü XIX – XX əsrləri əhatə edir. Lakin buna baxmayaraq, mövzu nəzərdə tutulan bu çərçivədən çıxır. Bunun başlıca səbəbi mənəvi mədəniyyətin öz köklərini lap qədim dövrlərdən götürməsi və minilliklər ərzində formalaşması ilə bağlıdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, qədim dövrlərin sosial- iqtisadi, mədəni, tarixi izlər ardıcıl olaraq, mənəvi mədəniyyət nümunələrində izlənilir və tarixi-etnoqrafik xüsusiyyətlər baxımından tədqiqat işində tədqiq olunur.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Tədqiqatın əsas məqsədi Muğan əhalisinin XIX – XX əsrlərdəki mənəvi mədəniyyətini etnoqrafik nöqtəyindən nəzərdən tədqiq edərək, müasir etnoqrafiya elminin nəticələri ilə müqayisəli şəkildə öyrənməkdir. Bununla əlaqədar olaraq tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Etnoqrafik materiallara əsaslanaraq əhalinin mənəvi mədəniyyətinin əsas cəhətlərinin təhlilini vermək;
- Əhalinin mənəvi mədəniyyətinin regional və Ümumazərbaycan xüsusiyyətlərini aşkar etmək;
- Muğan əhalisinin mənəvi mədəniyyət sahələrinin mahiyyətini, xüsusiyyətini, məzmununu açmaq və onların əsrlər boyu dəyişikliyə məruz qalmasını müəyyənləşdirmək;
- Əhalinin mənəvi mədəniyyətindəki özünəməxsus xüsusiyyətləri aşkar etmək və onları elmi cəhətdən əsaslandırmaq;

- Xalq yaradıcılığında öz əksini tapmış adət və ənənələrin, düşüncə və həyat tərzinin, yerli əhalinin gündəlik həyatında oxşar və lokal variantların aşkar edilməsi;

- Xalq bayramlarının və dini inancların xalqın həyatında oynadığı rol, onların tarixi kökləri, həyatda onların təzahürləri və spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən ibarətdir.

**Tədqiqatın obyekti.** Tədqiqatın obyekti Muğan bölgəsidir. Muğan bölgəsi təbii-coğrafi şəraitinə görə şimal-qərbdə Araz çayı vasitəsilə Mil düzündən, Kür çayı ilə Şirvan düzündən ayrılır, cənub və cənub-şərqdə Lənkəran ovalığına və şərqdə Salyan düzünə qovuşur. Onun cənub-qərbdə davamı Cənubi Azərbaycan ərazisindədir. Tədqiq edilən bölgəyə Sabirabad, Saatlı, Salyan, Neftçala, Biləsuvar, Cəlilabad rayonları və həmçinin İmişli rayonunun Arazın sağ sahilindəki hissəsi daxildir. Muğan düzü Kür, Araz və Bolqar çayları, habelə Savalan dağları arasında olan düzənlik ərazini əhatə edir.

**Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası.** Dissertasiya işinin metodoloji əsasını tarixi-müqayisəli və kompleks-intensiv metodlar təşkil edir. Faktiki materialların tarixi-müqayisəli təhlili və problemə belə sistemli şəkildə yanaşma elmi tələblərə cavab verir. Yazılı mənbələrdən və çöl etnoqrafik materiallarından yerli əhalinin mənavi mədəniyyətinə dair gətirilən nümunələrdə, müasir tədqiqatçıların fikirləri nəzərə alınmaqla yanaşı, əhalinin mənavi mədəniyyətinin ayrı-ayrı cəhətlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə cəhd edilmişdir. Bir sıra hallarda isə bəzi məsələlər müəyyən olunmuş çərçivədən kənara çıxaraq, vahid Azərbaycan mədəniyyəti kontekstində verilmişdir. Bununla yanaşı, ənənəvi, canlı etnoqrafik müşahidə metodundan da, yəni çöl etnoqrafik materialların toplanması, məlumatçılarla sorğu, şəxsi müşahidələrdən geniş istifadə edilmişdir. Bu metodlar islamaqədərki inanların, mərasimlərin, oyun və əyləncələrin, folklorun və tədqiqatda qoyulan bir sıra problemlərin təhlili, onların oxşar, özünəməxsus və yaxud fərqli cəhətlərini aşkar etməyə imkan verir. Bununla yanaşı, şifahi xalq yaradıcılığı, dövrü mətbuat materialları ilə müqayisəli olaraq elmi təhlil yolu ilə işlənmişdir.

**Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası.** Elmi iş üçün başlıca mənbə bölgə əhalisinin mənavi mədəniyyəti ilə bağlı çap olunmuş tədqiqat əsərləri və folklor nümunələri – nağıllar, əfsanələr, bayatılar, mərasim nəğmələri, xalq bayramları, islamaqədərki inanlar və s. əsas götürülüb. Bunlara da əsasən, XIX əsrdən başlayaraq XX əsrin sonlarınaqədər dövrü mətbuatda, elmi ədəbiyyatda daha çox rast gəlinir. Bundan başqa, tədqiqat zamanı tarixi, arxeoloji, linqvistik, ədəbiyyatşünaslıq, toponimik tədqiqat əsərlərinə

də istinad olunmuşdur. Mənbələrdə əsasən əhalinin mənəvi inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün orada qarşılıqlı münasibətlər, həmrəylik, əhalinin maraq dairəsi, ictimai fəallığı, habelə təhsilə maraq kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Əhali arasındakı qarşılıqlı sosial münasibətlər, ünsiyyət formalarının müxtəlifliyi, dostluq və düşmənçilik, xeyirxahlıq və digər mənəvi keyfiyyətlər yerli əhalinin düşüncəsində spesifiklik yaradır. Mürəkkəb təbii-coğrafi şəraitdə düzgün həyat təzi seçmək, bölgənin sərvətlərindən səmərəli istifadə etmək yüzilliklər boyu insanlardan empirik bilik, vərdiş və bacarıq tələb etmişdir. Bu baxımdan hər hansı bir bölgə əhalisinin istənilən davranış forması, həyat təzi, insanların qarşılıqlı münasibəti tarix boyu eynilik təşkil etsə də, həmin xüsusiyyət və ya davranış təzi etnoqraf üçün tədqiqat mənbəyidir. Etnoqrafik araşdırma öz qarşısında ənənəviləyi, davranışı məqsədyönlü fəaliyyət prinsipi kimi həyata keçirir. Əgər ənənəvilik əhalinin düşüncəsini əks etdirsə, orada etnik dinamika və statiklik vardır. Hər hansı bir xalq öz davranışını özünəməxsus mədəniyyəti ilə ifadə edir. Mənbələrdən də aydın olur ki, etnik mədəniyyət, xalqın davranışına daxil olan və ictimai şüurunda əks olunan bütün sahələri özündə ifadə edir.

Xalqın dili onun şüurunun praktik forması olduğu kimi, bilik və təcrübədən yaranan mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan xalq yaradıcılığı da ictimai şüurun xüsusi formasıdır. Tarixən insanlar öz həyat və iş təcrübəsini, bilik və bacarıqlarını nəsildən-nəslə ötürərək xalq düşüncə tərzinin əsasını qoymuşlar. Xalqın düşüncə təzi, mənəvi mədəniyyətdən təcrid edilə bilməz. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, xalqın düşüncə tərzinin formalaşdırılmasının ilkin müəllifləri xalq maarifçiləri olmuşlar. Xalq yaradıcılığına, adət-ənənələrinə maraq və qayğı göstərənlər, onları toplayanlar, xalq müəllimləri, ziyalılar idi. Muğan bölgəsi də bu sahədə istisna təşkil etmir. Bölgə haqqında ruslar tərəfindən yazılmış işlərin çoxu yerli ziyalılar və ağsaqqalların dediklərinə əsaslanırdı. Fikrimizcə, ictimai məişət və onun müxtəlif formaları əsrlər boyu əhalinin mənəvi mədəniyyətinin yaranmasında, milli məzmununun formalaşmasında öz sözünü demişdir. Buna görə də, yerli əhalinin mənəvi mədəniyyətinin zənginliyi və onun xalqın həyatında yerli, əvəzəlməz rolu mənbələrdə də öz əksini tapmışdır. Yüzilliklər boyu bölgələrdə formalaşan mənəvi mədəniyyət sonrakı dövrlərdə azərbaycançılıq ideologiyasının yaranmasına da öz töhfəsini vermişdir. Bu baxımdan azərbaycançılıq təliminin inkişafında, azərbaycançılıq məfkurəsinin dərinləşməsində əvəzsiz xidmətləri olan ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi ki, “Azərbaycan dövlətinin milli ideologiyasının özəyini, əsasını təşkil edən azərbaycançılıqdır. Dövlətçilik, milli-mənəvi

dəyərlər, bunlar hamısı azərbaycançılıq anlayışının tərkib hissələridir”. Tədqiqat işinin yazılmasında əsas mənbə müəllifin bölgənin rayonlarından topladığı mədəniyyətə bağlı çöl etnoqrafik materiallarının nümunələri olmuşdur.

**Problemin öyrənilməsi dərəcəsi.** Son illərdə xalqımızın mədəniyyətinə aid bir sıra əsər və məqalələr dərc edilmişdir. Bunların əksəriyyəti tarixi səciyyə daşıyır və etnoqraflar üçün müqayisəli və köməkçi mənbə rolunu oynaya bilirlər. Məhz buna görə də xalq bayramlarını, islaməqədərki inancları və s. problemləri tədqiq edərkən etnoqraflar mütləq folklor materiallarını cəlb etməklə bir sıra etnoqrafik xüsusiyyətləri daha müvəffəqiyyətlə həll edə bilirlər. Xalq həyatının müxtəlif sahələrini öyrənmək üçün folklor materiallarının cəlb edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Demək olar ki, elə bir tarixi-etnoqrafik oçerk tapılmaz ki, orada etnoqrafik materialların təhlili üçün, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, folklor məlumatları cəlb edilməsin.

Bu mənbələrdə, ümumiyyətlə, mədəniyyət məsələlərinə aid geniş məlumatlara təsadüf etmək olur. Burada xalqımızın yüksək mədəni keyfiyyətlərini əks etdirən epizodlara, məhəbbət, mərdlik, dostluq, böyüyə hörmət, adət-ənənələr, xalq bayramları, mərasimlər və s. kimi milli xüsusiyyətlərin təzahürlərinə rast gəlmək mümkündür. İslam dininin müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim”in müddəaları da qarşıya qoyulan problemin araşdırılması üçün vacibdir. Muğan bölgəsinin elmi cəhətdən öyrənilməsi XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra başladı. Bu məqsədlə bölgəyə müxtəlif ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət ekspedisiyalar göndərilmişdi ki, onların qarşısında qoyulan əsas məqsəd bu əraziləri tarixi, etnoqrafik, topoqrafik, statistik, iqtisadi cəhətdən öyrənmək, Rusiyanın xam maldan olan tələbatını ödəmək üçün xammal mənbələrini müəyyən etmək idi. Digər məqsəd isə yerli əhalinin Rusiyaya münasibətini araşdırmaq və boş ərazilərə rusların köçürülməsini təmin etməkdən ibarət olmuşdur. İranla həmsərhəd olan bölgə bu uzaq məqsədli planın əsas obyektlərindən idi. Lakin müxtəlif sahələr üzrə təqribən son iki yüz il ərzində geniş tədqiqat işləri aparılsa da, bölgə tarixi-etnoqrafik baxımdan ayrı-ayrı dövr və sahələr üzrə araşdırılarsa da, bütövlükdə bölgənin mədəniyyət problemi üzrə dissertasiya şəkilində tədqiq olunmamışdır.

Dissertasiyada irəli sürülən bir sıra məsələlərin həlli üçün XIX – XX əsr müəlliflərinin, o cümlədən A.Berje, K.İnostransev, V.Leqkobitov, S.Zelinski, A.Fanasyev, Ç.Frezer, Q.Cursin, B.Xaruzina, B.Markov, İ.Oqranoviç, İ.Mayevski, L.Ruma, K.Ber, N.Lebedev, N.Xanıkov,

N.Tulyakov, N.Taratımov, N.Avdeev və b. kimi yazarların əsərlərinin də əhəmiyyəti vardır. Bunların bəzilərinin əsərlərinə tənqidi yanaşmaq lazım gəlir. Çünki onların yazılarında xalq bayramlarına, mərasimlərə, şifahi xalq yaradıcılığına və s. kimi milli xüsusiyyətləri özündə əsaslandıran məsələlərə, azərbaycançılıq nöqtəyi-nəzərdən mübahisəli şəkildə yanaşılmışdır. A.M.Zavadskinin səyahətinin nəticəsi kimi 1909-cu ildə çap olunmuş hesabatı isə əhalinin bağçılıq, bostançılıq, tütünçülük və yaşayış evlərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətliidir.

Muğanın mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsində bir sıra etnoqrafların əsərləri mənbə rolunu oynaya bilər. Xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin araşdırılmasında akademik T.Bünyadov, H.Quliyev, A.Abbasov, M.Dadaşzadə, Q.Qeybullayev, Ş.Quliyev, T.Kərimov, Ə.İzmaylova, Q.Rəcəbli, E.Kərimov, T.Babayev, X.Xəlilli, N.Quliyeva, Ə.Məmmədli, F.Vəliyev, S.Məhərrəmov, Ş.Bünyadova, D.İsmayılzadə, M.Paşayeva və başqa etnoqrafların əsərlərində rast gəlmək mümkündür.

Bu ədəbiyyatlar sırasına Namiq Abbasovun “Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər”, “Müasir şəraitdə Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlərin inkişaf amilləri”, “Mədəni siyasət və mədəni irs”, Çingiz Abdullayevin “Qloballaşmış mühitdə mədəni irsin qorunması. Mədəni müxtəliflik sosial-siyasi dəyər kimi”, Nizami Cəfərovun “Azərbaycanşünaslığın əsasları”, “Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birliyin siyasi-ideoloji üfqləri”, “Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan dili ilə bağlı sərəncamında qarşıya çox mühüm vəzifələr qoyulub”, Ramiz Mehdiyevin “Əliyev Heydər və azərbaycançılıq məfkurəsi”, “Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. Yanvar 2002 – dekabr 2006”, “İctimai və humanitar elmlər: Zaman kontekstində baxış”, “Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi”, “Azərbaycan – 2003-2008: Zaman haqqında düşünərkən”, “Yeni siyasət: İnkişafa doğru”, İlham Mərdanov və İlham Əhmədovun “Təhsil siyasəti və virtual təhsil. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycanın müasir inkişafında İlham Əliyev mərhələsi”, Ulusel Rahidin “Heydər Əliyev və Azərbaycan – Dünya münasibətləri: siyasətdən mədəniyyətədək”, eyni zamanda bu qəbildən olan ədəbiyyatlara “Azərbaycanda yeni mədəniyyət siyasətinin formalaşdırılmasına yardım”, “Heydər Əliyev irsi və Azərbaycanın müasir inkişafında İlham Əliyev mərhələsi”, “Prezident İlham Əliyev və mədəniyyət; qəbullar, nitqlər, çıxışlar, görüş və mərasimlər, səfərlər, müsahibələr” və digər əsərlər daxildir.

Azərbaycanımızın Qərb bölgəsinin, Borçalı mahalının mənəvi mədəniyyəti ilə məşğul olan M.Allahmanlının, Ə.Əliyevin monoqrafiyaları,

S.Paşayevin Gəncə şəhərinin, S.Əliyevanın Lənkəran – Astara bölgəsinin, S.Əhmədovun mənəvi və əənəvi etikətlə bağılı dissertasiyaları da tədqiqatın tədqiqində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bölgənin maddi mədəniyyəti və təsərrüfat məişəti haqqında yazılan H.Məmmədov, P.İsmayılzadənin monoqrafiyalarında bir sıra bölgə üçün əənəvi səciyyə daşıyan faktlara rast gəlmək mümkündür. Tədqiqat işinin yazılmasında Azərbaycan xalqının mənəviyyət məsələləri ilə əlaqədar olaraq bir sıra müəlliflərin, xüsusi ilə folklorşünasların əsərləri də olduqca dəyərli olmuşdur. Bu baxımdan Ə.Sultanlı, M.Təhməsib, M.Arif, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev, V.Vəliyev, B.Abdulla, M.Qasımlı, S.Qəniyev, E.Mehrəliyev, N.Babaxanovun əsərlərində Muğanla bağılı bir sıra məsələlər araşdırılmış və onların əsas istiqamətləri müəyyənəşdirilmişdir. Lakin bir-birilə iki elmin etnoqrafiya və folklorun qarşılıqlı əlaqəsi səpgisində yazılan və Muğanın mənəvi mədəniyyətinə həsr olunmuş ayrıca tədqiqat əsərinin olmamasını nəzərə alaraq, müdafiyyə təqdim olunan bu dissertasiya həmin boşluğu doldurmaqdan ibarətdir. Dissertasiyada təqdim olunan bir sıra etnoqrafik və folklor nümunələri yaşlı informatorlardan alınmaqla, yazılı ədəbiyyatda təsadüf edilmir.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Ümumiyyətlə, tarixi-etnoqrafik bölgələrin mənəvi mədəniyyəti Azərbaycan etnoqrafiyasında nisbətən az tədqiq olunmuş problemlərdəndir. Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərini, o cümlədən Muğan bölgəsinin, xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin təşəkkülündə və formalaşmasında rolu indiyədək xüsusi tədqiqat mövzusu olmamışdır. Əslində tədqiqatımız bu sahədə ilk təşəbbüsdür. Tədqiqat prosesində Muğan əhalisinin mənəvi mədəniyyətinin regional, səciyyəvi və Ümumazərbaycan xüsusiyyətləri aşkarlanmış və ilk dəfə etnoqrafik səpgidə öyrənilmişdir. Demək olar ki, bütün məsələlər çöl etnoqrafik və folklor materiallarının cəlb edilməsi ilə həll edilərək, konkret tarixi-etnoqrafik səpkidə tədqiq edilmişdir. Mənəvi dəyərlərin elmi ictimaiyyətə məlum olmayan məsələləri dissertasiya işində ətraflı şəkildə öyrənilərək, onların nəşildən-nəslə ötürülməsinə və bu sahədə mövcud olan boşluqların aradan qaldırılmasına diqqət yönəldilir.

**Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti.** Dissertasiyanın elmi-praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə, mövzu ilə bağılı tədqiqata cəlb edilmiş faktik materiallar, çıxarılan elmi nəticələr, Azərbaycan etnoqrafiyası, etnologiyasına müəyyən nəzəri məsələlərin tədqiqində material verərək, mənəvi mədəniyyətə aid əsərlərin yazılması üçün istifadə oluna bilər. Tarixi-etnoqrafik bölgələrin qarşılıqlı mədəni əlaqələrinin öyrənilməsində elmi material kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edər. Ali məktəblərdə

etnoqrafiya üzrə xüsusi dərslərin, mühazirələrin, seminarların keçirilməsində elmi əhəmiyyətli informasiya verə bilər. Dissertasiya işindən türkoloqlar, dilçilər, folklorşünaslar, tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar da istifadə edə bilərlər.

**Dissertasiyanın aprobasiyası.** Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllif tərəfindən elmi nəşrlərdə çap olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Müəyyən məsələlərlə bağlı müəllif bir neçə elmi sessiya və konfranslarda məruzələr etmişdir. Dissertasiya Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Müasir dövr etnoqrafiya şöbəsində hazırlanmışdır.

**Dissertasiyanın quruluşu.** Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

## **TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU**

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, xronoloji çərçivəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, problemin araşdırılma vəziyyəti, nəzəri-metodoloji və mənbəşünaslıq bazası, elmi yeniliyi, elmi-praktiki əhəmiyyəti və dissertasiyanın quruluşu öz əksini tapır.

Tədqiqatda göstərilir ki, bölgənin mənəvi mədəniyyətinin etnoqrafik baxımından tədqiqi milli-mənəvi dünyamızın yüzillər ərzində inkişafını izləməyə imkan verir. Tədqiqatın nəticələri sosial-iqtisadi dəyişikliklər, eləcə də bir sıra tarixi proseslər fonunda unudulmuş etnoqrafik xüsusiyyətləri bərpa etməyə, müasir dövrdəki bir sıra tarixi-etnoqrafik dəyərlərin izahını verməyə imkan yaradır. Mənəvi mədəniyyətin şifahi xalq yaradıcılığı kontekstində təhlili təkcə süjet xətti, həcmi, nəzm və nəsrin bir arada olması ilə deyil, öz tarixiliyi və etnoqrafik əhəmiyyəti baxımından da diqqəti cəlb edir. Birmənalı şəkildə onlar müəyyən tarixi zamanını etnoqrafik əksidir.

Dissertasiyanın **“Muğanın şifahi xalq yaradıcılığı və onun yerli xüsusiyyətləri”** adlanan birinci fəslində yerli əhalinin folkloru, xalq musiqisi, aşıq sənəti, əfsanə və nağılların, balıqçı nəğmələrinin etnoqrafik səciyyələri verilərək, burada bəhs edilən adətlər geniş tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb edilir.

Fəslin birinci bölməsi **“Folklor”** adlanmaqla qeyd edilir ki, uzun sürən tarixi inkişaf prosesində formalaşan yerli əhalinin folklor nümunələri, zəngin yaradıcılıq təcrübəsinə və əməli vərdişlər sisteminə əsaslanan böyük bir mənəvi irsə sahiblik etmişdir. Muğanlıların folklor yaradıcılığı onun mənəvi dünyasından, həyata baxışından, fəlsəfi düşüncələrindən, yaşayış,

sosial ədalət uğrunda istək və arzularından yaranmışdır. Məhz bu baxımdan yerli əhalinin tarixi sənədlərdə öz izini qoymayan bir çox qaranlıq səhifələrinin öyrənilməsində folklor mühüm mənbə rolunu oynayır. Bölgənin həqiqi tarixini bilmək istəyən əsl tarixçi üçün folkloru, klassik bədii ədəbiyyatı dərinlən və hərtərəfli öyrənmək çox vacibdir. Belə ki, bəzi folklor nümunələri, xalq düşüncəsi, xalqın tarixi keçmişinin tədqiqində önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Birinci fəslin ikinci bölməsi xalq musiqisi və aşiq sənətinə həsr olunmuşdur. Sözsüz ki, Muğan folklor mühitinin regional janr coğrafiyasında geniş yayılmış lirik növlərdən biri də xalq mahnılarıdır. Bu janra məxsus nümunələr “nəğmə”, “təsnif”, “mahni”, adları altında qeyd olunub. Ümumiyyətlə kitab aləminə məxsus olan nəğmə, xalqda “mahni”, “şərqi” yaxud “hava” kimi ifadə edilir. Musiqişünaslar bu istilahi bəzən “hava”, bəzən də “təsnif” kimi qeyd edirlər. Etnoqrafik müşahidələr zamanı məlum oldu ki, Muğanda “mahni” və “hava” terminləri daha çox işlənir. Toylarda əsasən yaşlı nəslin nümayəndələri musiqiçilərə “mənim havamı çal” deyər müraciət edirlər. Belə havalarda el-oba öz hiss və duyğularını, arzu və istəklərini, sevinc və kədərini bədii boyalarla ifadə etmişdir. Muğan havalarının əksəriyyəti daha çox sevgiyə, eşqə köklənmişdir. Bunun səbəbini yerli əhali özlərini qədim muğların övladları hesab etməkdə görürlər. Qədim muğların oda sevgi və məhəbbəti həmişə mahnılarda öz əksini tapmışdır. Bu da ənənəvi olaraq sevgi mahnılarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Təsədüf deyil ki, “Səməndər əfsanəsi” məhz qədim Muğan elində yaranaraq, bütün Azərbaycana yayılmışdır. Tədqiqatçılar da “muğan” istilahının etimoloji mənasını “muğ”ların (atəşpərəst kahinlərin) yaşadığı yer kimi izah edərək, bunu qədim dövrlərdən (təxminən e.ə. V əsrdən) Muğan ərazisində çoxlu atəşpərəst kahinlərin – muğların yaşaması ilə əlaqələndirirlər. Bu bölmədə aşiq yaradıcılığı Muğan folklorunun xüsusi və spesifik qolu kimi göstərilir.

Birinci fəslin üçüncü bölməsi “Əfsanələr, nağıllar” adlanır. Məlumdur ki, yerli aşiq yaradıcılığına təsir edən, onu qaynaqlandıran əfsanə və nağılların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Xalq yaradıcılığı şəklində meydana çıxan əfsanələr və nağıllar minilliklərin məhsuludur. Əfsanə və nağıllar bütün xalqlarda ədəbi yaradıcılığın ilk mənbəyi, ilk çeşməsidir. Bir sıra tarixi-etnoqrafik bölgələrdə olduğu kimi, Muğanda da xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan əfsanə və nağılların yaranması və formalaşması tarixi çox qədimdir. Buradakı sözlərdə, obrazlarda, rəmlərdə, fikirlərdə, hissiyyatda yerli əhalinin bizim eradan çox-çox əvvəllərdən bu günə qədər keçdiyi mürəkkəb yolların, icmaların, sosial

quruluşların, siyasi, iqtisadi durumların, fəlsəfi, əxlaqi, zövqü xüsusiyyətlərin izləri qalmışdır. Muğanda yaranan əfsanələrdə muğanlıların məişət və mədəniyyəti öz əksini tapmaqla yanaşı, həm də özünəməxsus cəhətləri formalaşdırmışdır. 1960-cı illərdə Salyan rayonunda toplanmış “Səməndər əfsanəsi” bu qəbildən olan xalq yaradıcılıq nümunəsidir. Əfsanədə iki gəncin bir-birinə bağlı olan sevgi-məhəbbəti öz əksini tapmışdır. Burada da odun müqəddəsliyi ənənəvi olaraq yerli əhalinin inancında həmişə əbədi yer tutduğunu göstərir. Əfsanədə olan bədii forma zənginliyi, müdrik məna dolğunluğu, yığcam fəlsəfi ifadə, ruhən yaranan mənəvi eşq vəhdətliyi, nəinki həmvətənlərimiz arasında, başqa ölkələrə də fərqli xüsusiyyətlər baxımından yayılmışdır. Qonşu xalqların həyatına, mənəvi aləminə daxil olan bir sıra məhəbbət obrazları məhz “Səməndər əfsanəsi”ndən bəhrələnmişdir.

Bildiyimiz kimi, alimlər Muğan toponimini müxtəlif cür, o cümlədən “ışıqlı-ucalıq”, “maqların məkanı”, yaxud tayfa adı kimi yozmuşlar. Lakin Muğan adının mənalandırılmasına əfsanələrdə də rast gəlirik. Bu əfsanələrdə tarixi Azərbaycan elləri Muğan və Şirvan antroponimləri kimi öz əksini tapmışdır. Əfsanənin davamı olaraq əski mifoloji motiv kimi diqqəti ceyran, onun göylə bağlılığı, döngərliyi cəlb edir. Ceyran burada mediator (iki dünya arasında vasitəçi) rolunu oynayır. O, bu funksiyayı həm şaquli, həm də üfüqi parametrlər boyunca həyata keçirir. Onun göydən enməsi Göylə – Yer (Şirvan, Muğan) arasında şaquli mediasını həyata keçirməsidir. Üfüqi mediasını isə ceyran Kişi (Şirvan, Muğan) – Qadın (qız) qütbləri arasında həyata keçirir. Burada o, həm vasitəçi, həm də qadın qütbü rolunu oynayır. Əslində bu, iki elementin sonralar əfsanə müstəvisində transformativ qovuşmasıdır. Əfsanədə maraqlı cəhət budur ki, Muğan elinin, Azərbaycan dünyasındakı bədii-tarixi çəkisi, dəyərləndirilməsi birbaşa görünür. Bölgə üçün xarakterik olan əfsanələrdən Salyan, Sabirabad rayonlarında qələmə alınmış “Sənən dağ”, “O gündən Kür lal olur”, “Yeddi qız“, “İlan və Qaranquş” və s. bu kimi əfsanələr bu gün də yerli əhalinin etnoqrafik irsində saxlanmaqdadır.

Bu bölmədə yerli əhalinin yaradıcılığının maraqlı janrlarından biri olan nağıllardan da bəhs olunur. Nağıllar özünün mövzu rəngarəngliyi ilə zəngindir. Dissertasiyada nağıllar belə qruplaşdırılıb: heyvanlar haqqında nağıllar, sehrli nağıllar, tarixi nağıllar, ailə-məişət və satirik nağıllar. Vaxtilə, Firudin bəy Köçərli folklor nümunələrini, o cümlədən nağıl və əfsanələrimizi yüksək qiymətləndirərək yazırdı ki, “...bu millət, tarixini, vətəninə və dilini sevir, bu qisim əsərləri kəməli şövq və diqqətlə cəm edib, ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsini

folklor nümunələrini öyrətmək ilə başlayır”. Bölgədə atlarla bağlı nağıllar geniş yayılmışdır. Bu da təsadüfi deyil. Bu bölgə üçün xarakterik olan at adlarına bir sıra tarixi nağıllarda, o cümlədən qəhrəmanlıq dastanlarında rast gəlinir. Məsələn, Ağboz at, Al aygır, Bədəy at, Qara aygır, Duru aygır, Alaca at, Yüyürək at, Ərəbi at, Qaşqa aygır və s. Təsadüfi deyil ki, Əlikömrədən tapılan əhliləşdirilmiş at çənəsi eneolit dövrünə gedib çıxır. Bu da burada atçılığın qədim dövrdən yerli əhaliyə məlum olmasının göstəricisidir.

Bu fəslin dördüncü bölməsi bölgə üçün xas olan balıqçı nəğmələrinə həsr edilmişdir. Təbii ki, əfsanəvi əsatirlərin, balıqçı nəğmələrinin, bu günə qədər gəlib çıxması tədqiq edilən bölgədə qədim balıqçılıq sənətinin mövcudluğundan xəbər verir. Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da mifik dünyagörüşündə formalaşan əfsanələr, balıqçı nəğmələri hardasa real mahiyyət daşımaqla, hər hansı bir təsərrüfat sahəsinin inkişafı ilə bağlıdır. Bu baxımdan qızıl balıq əfsanəsi bəzi xalqlarda olduğu kimi, burada da xeyirxahlıq, var-dövlət və s. simvolları özündə birləşdirən mifik obrazdır desək, yanılmırıq. Hətta tədqiq edilən bölgədə “sürməhi” adı altında məlum olan bu balığı tutmaq, bəzi hallarda günah sayılırdı. Deyilənlərə görə, xonsa (hər iki cinsin əlamətləri olan canlı) mahiyyətini daşıyan balıqlar içərisində qızıl balıq çoxluq təşkil edir. Belə balıqlar nə müzəkkər (yəni kürüsüz), nə də müənnəs (yəni kürülü) deyil. Bu balıqlar qeyri-adi xüsusiyyət daşıdığına görə müqəddəs sayılırdı. Balıqçılıqla bağlı maraqlı cəhətlərdən biri də fenoloji müşahidələrdir. Bu, həm də balıqçı nəğmələrinin formalaşmasına da öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, quşların dənizdə alçaqdan uçması ilə balıqçılar dənizdə şiddətli küləklərin başlanğıcını müəyyən edib, dənizə çıxmazdılar. Babalarımız küləklərin növünə müxtəlif adlar vermişdilər. Məsələn, cənubdan əsən küləyə – gilavar, cənub-qərbdən əsən küləyə – dağ yeli, şimal-qərbdən – deşdavar, şərq küləyi – gündoğmuş, ildə bir dəfə əsən küləyi qara külək adlandırmışlar. Yaşlı balıqçıların deməsinə görə, xəzri, gilavar bol balıq gətirdikləri halda, gündoğmuş və deşdavar balığı tədqiq edilən bölgədən uzaqlaşdırardı. Təsadüfi deyil ki, gilavarla bağlı balıqçı nəğmələri məhz Muğanda geniş yayılmışdır. Xəzri gilavardan daha şiddətlidir. Digər tərəfdən, gilavar adətən, dənizdən sahilə əsdiyindən balıqçı ailələri dənizə gedən ərlərini “Əs gilavar, gözü yolda qalan var” mahnısı ilə çağırırdılar. Gilavardan sonra, axşama yaxın ya da, onun səhəri əksərən xəzri əsir. Xəzri əsəndə baqqalçılar sevinirdilər ki, səhər balıq bol olacaq və onlar da onu ucuz qiymətə balıqçılardan alıb, baha qiymətə satacaqlar. Bölgədə gilavar isti külək olmaqla yanaşı, həm də balıqçıların balıq tutmasına şərait

yaradırdı. Yaranış etibarı ilə daha qədimlərlə bağlı olan balıqçı nəğmələri yerli əhalinin mənəvi mədəniyyətində xüsusi yer tutur. Peşəkar balıqçıların dediyinə görə, balıqçılar içərisində “Vətəgə nəğmələri” adı ilə çox qədimlərdən 60-a yaxın nəğmə mövcud olmuşdur. Bu nəğmələrdə mifoloji təsəvvürlərin mühafizəsi – dəniz adamlarının, su pərilərinin, onqonların, tanrıların, Allaha çağırış mərasimləri çox zəngin olurdu. Ona görə də əsasən balıqçı nəğmələrində balıqçının şəriki ilə birlikdə onun çətin əməyi də gözəndən qaçmır, tərənnüm olunurdu. Bu da təbiidir, çünki dərjada şəriksiz balıq tutmaq çətin məsələ idi. Köməksiz, hər hansı bir səhv faciə ilə nəticələnmə bilər. Qədim mifik təsəvvürlərin əks olunduğu balıqçı nəğmələrinin daxili poetik strukturu tədqiqat baxımından da maraqlı doğurur.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Muğan bölgəsinin islamaqədərki dini inancları, islam dininin lokal və ümumi xüsusiyyətləri”**nin etnoqrafik tədqiqatına həsr olunmuşdur. Bu fəsildə Muğanın mənəvi mədəniyyət sistemindəki islamaqədərki xalq inanclarının spesifik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. İslamaqədərki inancların bəziləri heç də “köhnəlməmiş fikir tərzə” olmayıb tarixin ayrı-ayrı dövrlərində müasirləşməyə, yaxud transformasiyaya uğramasına baxmayaraq, inkişaf edərək həyata vəsiqə qazanmış, obyektiv reallıqları əks etdirmişdir. Zaman keçdikcə dini-mifoloji xüsusiyyətlərlə bağlı olan adət-ənənələrimiz, xalqın yaratdığı inanclarla qaynayıb-qarışaraq, dünyagörüşün formalaşmasına öz mühüm təsirini göstərmişdir.

Fəslin birinci bölməsi “İslamaqədərki inanclar və onların müasir şəraitdə qalıqları”na həsr edilmişdir. Bölgədə islamaqədərki etiqadların müxtəlif formaları, o cümlədən daş, su, od, ağac, duz ayini, kosmoqoniya ilə bağlı etiqadlar və s. mövcuddur. Qeyd olunan ayinlər animizm, magiya, totemizm, əcdadlara sitayiş və fetişizmlə sıx bağlıdır. Qədim muğanlıların animistik təsəvvürləri əsasən insan, təbiətlə, xüsusən ruhla bağlı olmuşdur. Bu baxımdan daş arxaik təsəvvürdə ruhun məskəni sayılmış və ibtidai insanın təfəkküründə qədim etiqada çevrilmişdir. Arxaik inama əsasən, ruh öləndən sonra daşa keçir. İndi də “öldü, yəni daşa döndü” ifadəsi “ölmək” mənasında işlənir. Vaxtilə, əzabla ölənə əlinə daş qoyurdular ki, ruhu daşa keçib rahatlınsın. Mahiyyətə çox qədim olan başqa bir mərasimdə ölünü evdən yola salanda arxasınca daş atırlar. Xalq arasında birinə ölüm arzulayanda belə bir ifadə də işlənir: “...dalınca da bir qara daş”. Azərbaycanın hər yerində indi də hamı ilə qadın öləndə yanına daş qoyurlar ki, ölən uşağın ruhu ona keçsin.

Fəslin ikinci bölməsi “İslam dininin bölgə əhalisinin məişətində yeri” adlanır. Bizim eranın 639-cu ilində ərəb qoşunları bir neçə vuruşmadan sonra Muğanı işğal edərək, əhalini cizyə vergisi verməyə məcbur etdilər. Bu dəstənin komandanı Bukeyr ibn Abdullah 642-ci ildə muğanlılarla bağlı “Muğan əhalisi, onların şəxsiyyəti, əmlakı, dini və qanunlarını mühafizə etmək” haqqında fərman imzaladı. Fərmana görə həddi-buluğa çatmış hər bir şəxs bir dinar, yaxud onun dəyərini verməli, müsəlmana səmimi yanaşmalı, ona yol göstərməlidir. Beləliklə, ərəblər bölgədə islam dinini yaymağa başladılar. İlk mərhələdə islam ərazidə heç də eyni dərəcədə yayıla bilmirdi. İslam Arranda xristianlıq, cənub bölgələrdə isə zərdüştliklə qarşılaşmışdı. İslam ən çox atəşpərəstlik və çoxallahlılığın müqavimətinə rast gəlirdi. Ərəblər, büt-pərəstlik və atəşpərəstlik arasında olan qarşılıqlı təsirin səmavi dinlərə qarşı olduğunu əsaslandıraraq, islam dininin güclü təbliğatını aparırdılar. İslamın məcburi surətdə qəbul etdirilməsi halları olmamışdır. Burada islam etik qaydalara uyğun olaraq, insanların bərabərlik prinsiplərinə əsasən mövqə qazanması kimi və sairə ideyalar əsasında yayılırdı. Digər tərəfdən isə sasanı-ərəb-xəzər və yerli müharibələrdən yoxsul vəziyyətə düşmüş, ümidlərini itirmiş yerli əhali tərəfindən güc tətbiq edilmədən islam dini qəbul edilirdi.

Çarizmin işğalından sonra burada müxtəlif təriqətlərin yayılmasına baxmayaraq, yerli əhalinin məişətində islam dini daim əsaslı rol oynamışdır. Əhalinin islama bağlılığının əsas göstəricisi, buradakı seyyid nəsilələrinin, xanəqahların, pirlərin bu gün də yerli camaatın inanc yeri olmasıdır. Muğan düzündə yerləşən milli memarlıq abidələrinin əksəriyyəti Şirvan–Abşeron memarlığı məktəbindəki nümunələr əsasında tikilmişdir. Həndəsi və nəbatı naxışların kompozisiyası yerli əhalinin islamdan əvvəlki təsviri incəsənət ənənələrinin mövcud olması ilə izah edilməlidir. Bölgənin epiqrafik abidələrinə əsasən onun bir sıra tarixi və fəlsəfi problemləri meydana çıxır. Həm sufilik cərəyanının “Nəqşibəndiyyə” təriqətini əks etdirən “Yer üzündə nə varsa hamısı fanidir” kəlamlı epitafiyaları, həm də şiəlik cərəyanının “Ələviyyə” təriqətini əks etdirən Allahın 14 müqəddəs şəxsə, Məhəmməd peyğəmbər və onun övladlarına salamı, hər iki cərəyanın burada fəaliyyət göstərməsindən xəbər verir. İslam dininin bölgə əhalisinin məişətində yeri ənənəvi olaraq bu gündə dini əhkamlar, əhli-beyt əsasında yaşamaqdır.

Tədqiqatın üçüncü fəslə bölgə üçün xarakterik olan **“Xalq bayramları və mərasimləri”**nə həsr edilmişdir. Fəslin birinci bölməsi dini bayramlar adlanmaqla burada ənənəvi olaraq Qurban və Orucluq bayramından bəhs edilir. Bölgədə elə bir ev yoxdur ki, bu bayramları öz

ailə və qohum-əqrəbaları ilə birlikdə keçirməsin. Yerli əhali arasında bu bayramların geniş yayılmasının səbəblərindən biri qədim inam və etiqadlarla bağlı olmasıdır. Bu baxımdan həccəə bağlı olan qurban vermək adəti azərbaycanlıların qədim adətləri, etiqadları ilə bağlı olduğundan geniş yayılmışdır. Yerli əhali qurbanlıq üçün kəsilən heyvanı Allah yolunda hər hansı bir niyyət tutaraq, əvvəlcədən seçib bəsləyirlər. Bəzi xalq yaradıcılıq nümunələrində quzu qurbanı haqqında fikirlər də mövcuddur. Amma Muğan bölgəsində quzunu qurban kəsmək düzgün hesab edilmir. Əgər vəziyyətlə əlaqədar olaraq, quzudan başqa heyvan, eyni zamanda imkan yoxdursa və yaxud niyyət edilibsə, qurban kəsmək müstəsnaqlıq sayılır. Dini mərasimlər içərisində ən geniş yayılmış ümumxalq bayramlarından biri də Oruculuq bayramı və oruc tutma mərasimidir. Oruc tutma mərasimi İslam dininin müsəlmanların qarşısına qoyduğu beş əsas vəzifələrdən biridir. Bəzi müəlliflər orucluğun qədim ərəblərin təsərrüfatındakı istehsal məişəti ilə əlaqədə sosiallaşmasını yazırlar. Amma yeni sosial mühitdə bu mərasimlər, adət-ənənələr bütövlükdə yerli əhalinin mənəvi həyatının zənginləşməsində, yeni nəslin tərbiyəsində, möhkəm iradəli olmasında, xalqa, vətənə məhəbbət hissinin yaranmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fəslin ikinci bölməsi “Sosialist məişətində xalq mərasimləri, mülki və qondarma bayramlar” adlanır. Muğanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq əhalinin mənəvi həyatında bir sıra köklü dəyişikliklər baş verdi. Mədəni – məişət prosesləri sovet quruluşu üçün xas olan qondarma “yeniləşdirmə”, “beynəlmilləşdirmə” istiqamətində gedirdi. Ölkədə dini bayramlar əleyhinə aparılan mübarizə formalarından biri də “yeni sovet məişəti uğrunda mübarizə” idi. “Yeni məişət”lə bərabər qadağan olunmuş dini bayram və mərasimləri əvəz etmək üçün süni surətdə yeni sovet mərasim və adətləri də formalaşdırıldı. Din əleyhinə aparılan mövsümü kampaniyalarla yanaşı, “yeni sosialist məişəti uğrunda” – “oktyabrçılar”, “qırmızı toylar”, “din xadimlərinin öz dini vəzifələrindən ictimaiyyət qarşısında imtina etmələri”, ilahiyyat müəllimlərini ifşa etmək məqsədilə, allahsız müəllimlərin müsabiqəsi və s. bu kimi kampaniyalar keçirilirdi. Muğanda yeni sosialist bayramı – “Məhsul bayramı” geniş şəkildə qeyd edilirdi. Belə bayramların bölgələrdə geniş keçirilməsi, vaxtilə xalqın müxtəlif adlarla (qarabas, xəsil, çillə çıxdı, Xıdır Nəbi, Novruz və s.) təsərrüfat məişətilə əlaqədar keçirdiyi bayramları əvəz edirdi. Muğanda təqvim – mərasim bayramlarından biri də Novruz ərəfəsində qeyd edilən şum bayramı idi. Bölgədə XX əsrin 30-cu illərinə qədər davam edən “Dağa köçmə” bayramı olmuşdur. Ənənəvi olaraq bir sıra bayramlar hələ də

əhalinin məişətində önəmli rol oynayır. Beləliklə, yerli əhalinin yüzilliklər boyu keçirdiyi ənənəvi bayram və mərasimlərə qarşı sosialist məişəti yetmiş illik bir dövrdə öz mənfi təsirini göstərə bilməmiş və ümumxalq dəyərlərini qoruyub saxlamışdır.

Dissertasiyanın dördüncü fəslində **“Xalq təqvimi və ənənəvi etiket normaları”**ndan bəhs edilir. Fəslin birinci bölməsi “Xalq təqvimində empirik bilgilər və meteorologiya” adlanır. Mifoloji təfəkkürümüzdə formalaşan Novruzla bağlı adət-ənənələr bu gün də öz mahiyyətini qoruyub saxlayan, yeni təsərrüfat ilinin başlanmasını xəbər verən, qışın yazla əvəz olunmasını xalq əkinçilik təqvimi kimi səciyyələndirən yerli əhali, onu əbədləşdirərək mənəvi sərvətimizə, milli yaddaşımıza çevirmişdir.

Muğanın mənəvi mədəniyyətində xalq meteorologiyasının tərkib hissəsi fenologiyadır. Əhalinin yüzilliklər boyu formalaşdırdığı fenoloji müşahidələr “Bildirçinin bəyliyi darı sovrulanacan”, “Ay daldalananda palıdı kəsmək olar”, “Yay dumanı bar gətirər, qış dumanı qar”, “Arpa ay qaranlığında əkilərsə, onun dəni tökülməz” və s. zərb-məsəlləri müasir dövrümüzədək muğanlıların mənəvi incisi sayılaraq, tarixin yaddaşına çevrilmişdir. Beləliklə, qədim muğanlılar əbədi dünyanın sehrli məqamlarını uzun müddət müşahidə edib keçirdiyi təcrübələr əsasında xalq təqvimini yaratmışlar.

Fəslin ikinci bölməsi “Ənənəvi etiket normaları” adlanır. Muğanda ənənəvi etiket, ədəb-ərkan normaları tarixən öz əhəmiyyətini bu günə kimi qoruyub saxlamışdır. Davranış normaları mədəniyyətin bir hissəsi kimi meydana gəlsə də, tez bir zamanda müstəqil qaydalar sisteminə çevrilmişdir. Rus işğalından sonra həyata vəsiqə qazanmış bir sıra etiket qaydaları öz spesifikliyi baxımından kütləvi hal almadı. Yerli əhali öz mədəni məişətinə yabançı xarakterli davranış normalarının daxil olmasına imkan vermədi. Ənənəvi olaraq muğanlıların ailə məişətində ailə başçısının funksiyası ailəni idarə etmək, ümumi mənafeyə xidmət etmək kimi prinsipial xüsusiyyətlər əsas cəhətlərdən sayılırdı. Bölgədə ailə məişətinin davranış məsələlərində mənəvi cavabdehlik və qarşılıqlı yardım telləri əsas məqamlardan sayılır. Böyüyə hörmət kontekstində ata və anaya münasibət ən yüksək yerdə dayanır.

Mərasim etiket qaydalarında formalaşan bir sıra ədəb-ərkan qaydaları ictimai məişətdə özünü göstərir. Görüşmək, söhbətləşmək, yaşa və digər xüsusiyyətlərə görə insanlara yanaşma tərz (ağsaqqal, qadın, uşaq kimi fərdlər nəzərdə tutulur) yerli əhalinin ictimai etiket qaydalarında mühüm yer tutur. Əhalinin məişət etiketində bir mənalı şəkildə ağsaqqalın

yeri, rolu və cəmiyyətdə ona hörmətin səviyyəsi kimi məsələlər əksini tapmışdır.

XX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi sistemində baş verən dəyişikliklər mənəvi mədəniyyətdə də öz izlərini qoymuş, yerli əhalinin mənəvi mədəniyyət irsi ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalmışdır.

Dissertasiya işinin “**Nəticə**” hissəsində tədqiqata yekun vurulmuş, çıxarılan elmi nəticələr ümumiləşdirilmiş, mənəvi mədəniyyətin formalaşmasında bütün vacib amillər əsaslandırılmışdır.

Beləliklə, məlum olur ki, Muğanda yayılmış şifahi xalq yaradıcılığı, bayramlar, islamaqədərki inamlar bir sıra göstəricilərinə görə bütün Azərbaycan üçün xasdır. Bununla belə bölgənin bu və digər sahələri öz lokal xüsusiyyətlərinə görə respublikanın başqa regionlarından fərqlənir. Digər tərəfdən, mövzunun xronoloji çərçivəsinin geniş əhatəliliyi, mövzuda mənəvi mədəniyyətin bütün aspektlərini işləmək nöqteyi-nəzərdən mümkün deyildir. Bu baxımdan problemin bu kontekstdən işlənməsi, gələcəkdə yeni mövzuların işlənməsi üçün zəmin yarada bilər.

Bir ictimai hadisə olaraq bayramlar, islamaqədərki inamlar və islam, empirik biliklər, etiket və s. etnoqrafik xüsusiyyətlər əhalinin həyatında mühüm yer tutur. Bu problemləri təhlil etməklə dövrün siyasi, ictimai baxışlarını, xalqın tarixini, mənəvi həyatını, müxtəlif sosial təbəqələrin ideya və maraq dairəsini təyin etmək olar. Etnoqrafik və ədəbiyyat materiallarından aydın olur ki, arxaik bayramlarla bağlı adətlər təntənəli keçmirdi, lakin kütləvi xarakter daşıyırdı. Burada qadınlar və kişilər oyunun bərabər hüquqlu iştirakçıları sayılırdı. Sonralar orta əsrlərdən başlayaraq, bayramlar öz təntənəliliyi ilə fərqlənməyə başlayır. Tədricən bir sıra bayramlarda, xüsusi oyun və əyləncələrdə kişilər, qadınlar ayrılıqda iştirak edirdilər. Apardığımız tədqiqat işləri göstərir ki, bayramlar mədəniyyət kimi çoxcəhətlidir. Yəqin onun psixi-fizioloji, sosial-estetik və s. tərəfləri vardır. Ona görə də bayramlara kompleks halında baxmaq zəruri olmuşdur. Bayramların və onunla bağlı adət-ənənələrin quruluşunu və mahiyyətini yalnız bu yolla açmaq mümkündür. Beləliklə, Muğan tarixi-etnoqrafik bölgəsinin mənəvi mədəniyyətinin etnoqrafik baxımından tədqiqindən bir sıra mühüm nəticələr çıxır ki, onlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

Birincisi, tədqiqatda göstərilən problemlər milli-mənəvi dünyamızla yanaşı, həmçinin yerli əhalinin təsərrüfat həyatını, maddi mədəniyyətini, sənətkarlığını və s. yüzillər ərzində inkişafını və təkamülünü görməyi əsaslandırır.

İkincisi, tədqiqatın elmi nəticələri tarixi və sosial-iqtisadi təbəddülatlar, siyasi, iqtisadi, hərbi, dini və s. proseslər fonunda sıradan çıxmış və çıxmaqda olan mədəni – məişət xüsusiyyətlərini reallaşdırmağa, bununla da müasir dövrün bəzi etnoqrafik dəyərlərin izahını verməyə şərait yaradır.

Üçüncüsü, yerli əhalinin mənəvi mədəniyyəti ilə bağlı məsələlərin hər biri konkret tarixi dövrün etnoqrafik əksi olmaqla bəhm, muğanlıların təsərrüfat həyatı, maddi mədəniyyəti, həyat tərz, ailə münasibətləri, məişəti haqqında müasir dövrümüz üçün mühüm məlumatları özündə ehtiva etdirməklə, müasir etnoqrafik tədqiqatlar üçün dolğun material verir.

Nəhayət, dördüncüsü, gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda böyüməsində, onlarda Vətənə məhəbbət hisslərinin aşılmasında, milli-mədəni dəyərlərimizə hörmət hissinin tərbiyə olunması işində də hər bir tarixi-etnoqrafik bölgələrin o cümlədən Muğan bölgəsinin də əhəmiyyətli rolu vardır.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:**

1. XIX-XX əsrlərdə Muğanın folkloru //Azərbaycan Arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: 2013, № 2, s.160-169
2. О гражданских праздниках Азербайджанцев в социалистическом быту // Украинская Академия Наук “Гилея: научный вестник”, Выпуск 83 (№4) Киев: 2014, с.153-156
3. Muğanın aşığı sənəti (XIX-XX əsrlərdə)// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. Elm və təhsil. Bakı: 2014, №4, s.405-416
4. Muğan bölgəsinin əfsanə və nağıllarına dair / AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyinə dair Elmi Konfransın Materialları. Bakı: 2014, s.116-120
5. Muğan bölgəsinin əfsanə və xalq yaradıcılığında ənənəvi musiqiyə dair // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. Elm və təhsil. Bakı: 2015 №2, s. 229-235
6. XIX-XX əsrlərdə Muğan bölgəsində islam dininin əhalinin məişətində yeri və rolu / AKU-nun 50 illiyinə dair elmi konfransın materialları. Bakı: 2015, s. 318-322
7. Muğan bölgəsinin xalq təqvimində empirik bilgilərə dair // Azərbaycan Arxeologiya və Etnoqrafiyası, Bakı: 2015, №1, s.196-200
8. Muğanın ənənəvi etiket normaları //Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitet Xəbərləri, Bakı: 2016, №1, s.94-98

## **ДУХОВНАЯ КУЛЬТУРА МУГАНИ В XIX-XX вв.**

### **РЕЗЮМЕ**

Диссертация посвящена одной из актуальных проблем азербайджанской этнографии. Во «Введении» обоснованы актуальность темы, цель и задачи, определены хронологические рамки, объект и предмет исследования, степень изученности проблемы, показаны теоретическая, методологическая и источниковедческая база, научная новизна, научно-практическое значение.

Диссертация состоит из четырех глав. В первой главе «Устное народное творчество Мугани и его локальные особенности» исследованы фольклор, народная музыка, ашугское искусство, мифы, легенды Муганского региона, отмечены их характерные региональные особенности и общие признаки.

Во второй главе «Доисламские религиозные верования, локальные и универсальные особенности» исследованы доисламские верования в Мугани, место и роль Ислама в быту.

Третья глава «Народные праздники и обряды», посвящена традиционным праздникам (Новруз, Оруджлуг, Гурбан и др.) народным традициям.

В четвертой главе «Народные календари и нормы традиционного этикета» проанализированы и исследованы эмпирические, метрологические знания, нормы традиционного этикета в народных календарях, имеющие своеобразные, локальные черты, составляющие духовные ценности и, занявшие достойное место в процессе развития культуры азербайджанского народа.

В «Заключении» диссертации представлены научные результаты исследования, список сокращений, использованной литературы и информаторов.

## **SPIRITUAL CULTURE OF MUGHAN IN THE XIX-XX CENTURIES**

### **SUMMARY**

The dissertation deals with one of the most pressing and contemporary issues of the Azerbaijani ethnography – spiritual culture of Mughan in the XIX-XX centuries.

In the “Introduction” of the research the topicality of the theme, its goal and objectives, the chronological framework, the object and subject of the work, the degree of scrutiny of the problem is determined, the theoretical, methodological and source base, scientific novelty, scientific and practical significance and structure of the dissertation are given. The thesis consists of four chapters.

In Chapter I entitled as “The folklore of Mughan and its local peculiarities” the folklore, folk music, ashug art, myths, legends and popular tales of Mughan region are investigated, their characteristic features are analyzed, common and distinctive features with other regions of the country are noted.

In Chapter II entitled as “The pre-Islamic religious beliefs of Mughan region, the local and common features of Islam religion” such issues as the pre-Islamic religious beliefs and their remains in modern times, the place of Islam in the life of region’s population is elucidated and analyzed.

Chapter III entitled as “The folk festivals and rituals” is dedicated to the traditional, including religious holidays such as Orujlug (Fasting), Gurban (the Moslem Festival of Sacrifice) et al., national festivals, civil and inventory holidays in the socialist everyday life of the region’s people.

In Chapter IV entitled as “Folk calendars and rules of traditional etiquette” is analyzed and studied empirical meteorological knowledge, norms of traditional etiquette in the national calendars. Despite the national meteorology, empirical knowledge, popular calendars, rules of traditional etiquette of Mughan differ for its localities, they had and have a particular place in the development of our culture becoming universal as an integral part of our spiritual values available in other historical and ethnographic regions of Azerbaijan.

In the “Conclusion” of the dissertation the results of the research are presented. At the end of the research work is presented the list of abbreviations, references and informants as well.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

---

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА  
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

---

*На правах рукописи*

**ВЮСАЛЯ ЗАКИР кызы АЛИЕВА**

**ДУХОВНАЯ КУЛЬТУРА МУГАНИ В XIX - XX в.в.**

**5102.01 – Этнография и Этнология**

**А В Т О Р Е Ф Е Р А Т**

**диссертации на соискание ученой степени  
доктора философии по истории**

**БАКУ – 2016**